

(Не)нормално и (не)човешко:

върху някои употреби на психиатричното понятие „морална лудост“ в България до Втората световна война

Гергана Мирчева

Резюме: Статията идентифицира определени значения на психиатричното понятие „морална лудост“, така, както се използват, дискутират и/или критикуват в българска културноисторическа среда от края на XIX век до Втората световна война. На първо място са фиксирани ключови елементи на понятието в западния психиатричен дискурс. На следващо място, анализът хвърля светлина върху местни конструкции на „морално лудите“ като обект на съдебнопсихиатрични експертизи и медико-психологически критики на обществения живот в България. Чрез смесване на биологични и социални норми разгледаните проекти за „социална защита“ и морална хигиена целят (дис)квалифициране на индивидуални и колективни субекти: престъпното чудовище, уродливия социално-политически елит, нравствено недоразвития народ. Тези фигури са разгледани като ефект от установяването на морална „биоконституция“ на човешкото в психиатрични термини, която успява да свърже екстремните и леките форми на нравствено отклонение в концепцията за аномалното. Текстът аргументира тезата, че аномалното проблематизира границите между човешко и нечовешко. Наред с това се изследва биополитическият потенциал на стратегиите и практиките за „нормализация“ (М. Фуко) на моралната опасност.

Ключови думи: морална лудост, (не)човешко, социална история на психиатрията и съдебната психиатрия, България, душевна хигиена, биополитика, прогрес и дегенерация, културни идентичности

Гергана Мирчева е доктор по културология на СУ „Св. Климент Охридски“. Води курс по медицинска антропология в магистърската програма по интегративна биоетика към СУ „Св. Климент Охридски“ и в бакалавърската програма по социална антропология на ПУ „Паисий Хилендарски“. Изследователските ѝ интереси са в областта на социалните изследвания на медицината и евгениката, биополитиката и биоетиката, модерната културна история на България и градските изследвания.

Въведение¹

С появата на феномена „население“ и раждането на „нозополитиката“² в западните общества през XVIII век модерните медицински дискурси получават нова „мениджърска роля“³ по управление на индивидите като членове на социално тяло. Тенденцията към потискане на лечителските функции от профилактичните в комплекса на биомедицинските науки през XIX и XX век се проявява и в рамките на психиатричния дискурс. Поставен в служба на „общото биологично благо“, той разработва стратегии и техники за обезопасяване на социалния корпус спрямо девиантни индивиди, за да се превърне в „специализиран клон на публичната хигиена“.⁴ В генеалогията на психично-отклоняващите се персонажи Фуко демонстрира как в многопосочни дискурсивни взаимодействия опозицията между душевна болест и здраве постепенно се разклаща и се оказва подменена от многостепенна скала на (а)нормалност.⁵ Отчитаните по нея форми на нездравост (не непременно болест) представляват позиции на отдалеченост от нормата, която успява да приравни поведенческата правилност на органично-функционална изправност. Като филтрира индивидите съобразно „натурализирани“ стандарти за социална (при)годност и ценност, тя реализира претенциите си да охранява обществения организъм от опасните аномални.

Именно в дискурсивната рамка, зададена от генеалогията на аномалното, става възможно отклоненията от определени етически норми да бъдат „диагностицирани“ като патологични симптоми и дори да произтичат от самостоятелна душевна болест на морала. Оттук и задачата на настоящия текст – да идентифицира определени употреби на психиатричното понятие „морална лудост“ в различните му концептуални вариации, така, както се усвояват, специфицират и/или критикуват в българска културноисторическа среда от края на XIX век до Втората световна война. За целта ще бъдат маркирани ключови елементи на понятието в западния психиатричен дискурс и

¹ Вариант на настоящата статия е публикуван в сп. „Критика и хуманизъм“, том 44, 2 (2015).

² Вж. Michel Foucault, „The Politics of Health in the Eighteenth Century“, *The Foucault Reader*, ed. Paul Rabinow. London: Penguin Books, 1984, 273-274.

³ *Social Medicine and Medical Sociology in the Twentieth Century*, ed. Dorothy Porter. Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi, 1997, 7.

⁴ Мишел Фуко, *Аномалните*, прев. Евгения Грекова. София: Лик, 2002, 136.

⁵ Това става възможно чрез съчастието на модерната психиатрия и юридическия дискурс, определящ отношението на лудостта към престъплението; както и чрез интервенцията на психиатрично знание-власт в административната, семейната и политическата сфера. Вж. Мишел Фуко, *Аномалните*.

мястото му в нозографията на анормалното. На следващо място ще бъдат установени някои възлови места на поява на „морално лудите“ като обект на съдебнопсихиатрични експертизи и медико-психологически критики на обществения живот в България през разглеждания период. Реконструкцията на „родни“ персонажи на „болестната неморалност“ ще открие нейни индивидуални, но и колективни превъплъщения: от престъпното чудовище, през уродливия социално-политически елит до нравствено недоразвятия народ.

„Морална лудост“: концептуални модели и дефиниции

Според определението на английския психиатър Джеймс Каулс Причард, който пръв използва понятието „морална лудост“, тя представлява „лудост, състояща се в болестно изкривяване на естествените чувства, емоции, нагласи, настроение, навици, морални диспозиции и естествени импулси, без каквото и да било забележимо разстройство или недостатък на интелекта или познавателните и рационални способности, и по-конкретно, без каквато и да било налудничава илюзия или халюцинация“.⁶ Наченки на тази концепция, въведена през 1837 г., могат да бъдат открити в приносите на френологията, криминалната антропология и психиатрията за изработване на „биомедицински модел на морала“.⁷ В началото на XIX век Франц Йозеф Гал и Йохан Гаспар Спурцхайм поставят душевните (вкл. морални) способности в директна връзка с особеностите на черепа и мозъчните дялове. Наистина, самият Причард се противопоставя на френологията и в традицията на хуморализма разглежда моралната лудост като резултат от дисбаланс на секретите на вътрешните органи, но веднъж заявен, органичният субстрат на „моралното чувство“ вече може да се търси и в областта на мозъка. Усилията да се придаде „телесна плътност“ на социално-етически норми продължават със средствата на експерименталната неврология, клиничната медицина, ендокринологията – целта е да се открие точното местоположение на „моралния орган“/център в мозъка, респ. да се локализира „патологичната неморалност“.⁸

⁶ James Cowles Prichard, *A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind*. Philadelphia: E. L. Carey & A. Hart, 1837, 6, цит. по Jan Verplaetse, *Localizing the Moral Sense: Neuroscience and the Search for the Cerebral Seat of Morality, 1800-1930*. Dordrecht: Springer, 2009, 195.

⁷ Jan Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, 208.

⁸ За разнообразните локализации на моралното чувство и моралните способности в мозъка (най-често във фронталния лоб) вж. Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*.

Както отбелязва Р. Ветцел, по същото време, когато Гал развива френологичните си теории, френските психиатри разработват различна медицинска диагноза на престъпното поведение.⁹ В началото на XIX век Филип Пинел лансира концепцията за „мания без делир“ – частична лудост, която оставя незасегнати интелектуалните способности. Пинел я определя като хронично разстройство на емоциите във владение на инстинкта и неговите ексцеси. Така на класическата представа за душевното разстройство като задължително умствено разстройство е сложен край. Жан-Етиен Ескирол продължава в същата посока, посочена от неговия учител, въвеждайки понятието „мономания“ като означение на своеобразно „еднопредметно“ побъркване. Става въпрос за патологична обсебеност на иначе здраво съзнание от една-единствена тема или за частично разстройство на отделни психични способности. Когато са засегнати волевите способности, според Ескирол се касае за „инстинктивна мономания“, а при емоционална агресивност и перверзия на чувствата – за „афективна мономания“. Ученикът на Ескирол Етиен-Жан Жорже на свой ред възприема „мономанията за убийство“ като основание за невменяемост.¹⁰

Така „морално лудият“ персонаж се оказва в генеалогична връзка с фигурата на „престъпното чудовище“ като обект на съдебната психиатрия и криминалната антропология (в третото издание на фамозния си труд „Престъпният човек“ от 1884 г. Чезаре Ломброзо¹¹ заявява, че „родените престъпници“ са не само атавистични, но и морално луди.¹²) Чудовищно е престъплението без рационален мотив, чийто извършител не показва видимо нарушение на разсъдък. Безсилно да се справи с този казус, правосъдието призовава психиатричната професия да интервенира.¹³ Както посочва Фуко, сътрудничеството между психиатричната и наказателната власт подготвя едно преобръщане. От криминалния статут на престъпната сама по себе си чудовищност (защото нарушава природните и юридическите закони), през XIX в. се преминава към „систематично подозрение за чудовищност в основата на всяко

⁹ Richard Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880 – 1945*. Chapel Hill, NC: UNC Press, 2000, 19.

¹⁰ Прегледът на френските психиатрични тенденции и теории от първата половина на XIX в. е по Robert Wetzell, *Inventing the Criminal*, 19, и Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, 194.

¹¹ Професорът по съдебна медицина Чезаре Ломброзо (1835 – 1909 г.) е определян като родоначалник и възлова фигура на италианската криминалноантропологична школа (т.нар. *scuola positiva*), около която гравитират лекари, психиатри и юристи, включително основните му идеологически „подгласници“ Енрико Фери (1856 – 1929 г.) и Рафаело Гарофало (1851 – 1934 г.).

¹² Richard Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880 – 1945*. Chapel Hill, NC: UNC Press, 2000, 30.

¹³ Мишел Фуко, *Анормалните*, 136, 142.

престъпление“.¹⁴ На следващо място, за да може психиатричният дискурс да покрие целия регистър от по-тежки и по-леки поведенчески аномалии, събирателният образ на непомерното отклонение и нечовешко зло трябва да може да се умали до *злободневна* гротескова фигура и така да се „размножи“ в огромна маса от аномални индивиди. За целта психиатрията се нуждае от свързващо понятие като „инстинкт“, което да опосреди тази трансформация – „банализирането“ на чудовището и свеждането му до фигурите на недисциплинирания. Инстинктът изразява неудържимостта на тенденциите, склонностите, автоматизмите, които управляват деянията, вкл. престъпните, отвъд рационалния мотив. Чрез понятието за инстинкт психиатрията обективира всевъзможни нередовности в поведението, които не са лудост в същинския смисъл на думата.¹⁵

За Хенри Моудсли например моралът е социален инстинкт, който играе задържаща функция спрямо егоистичните нагони.¹⁶ Друг английски психиатър – Даниел Хак Тюк, развива понятието си за морална лудост в синхрон с еволюционната психология на Хърбърт Спенсър, според когото мислите, чувствата и действията се развиват като реакция спрямо въздействия на средата. Тези реакции се превръщат в рефлексии в резултат на постоянно повторение и се унаследяват. Рефлексите могат да се видоизменят под въздействието на по-високо ниво на развитие – т.нар. координационен център, който интегрира висшите чувства. Той упражнява контрол върху еволюционно по-ранно обособилите се психични равнища. На тази основа за Тюк моралната лудост се явява разстройство на контролния механизъм, който не се е развил (правилно) в хода на еволюцията.¹⁷

Както посочва Фуко, понятието морална лудост пренася душевното разстройство от равнището на съзнанието към това на взаимодействието между съзнателно и несъзнателно.¹⁸ Различните концепции за моралната лудост я представят като волево или като емоционално разстройство, но и в единия, и в другия случай то се проявява като поведенческа аномалия – някакъв вид отклонение от социално-етически норми.

Своеобразна кулминационна точка в този процес, в който психиатрията съумява да биологизира и социалните девиации, представляват теориите за дегенерацията,

¹⁴ Пак там, 96.

¹⁵ Пак там, 152.

¹⁶ Ian Verplaatse, *Localizing the Moral Sense*, 196-197.

¹⁷ Ibid., 198.

¹⁸ Мишел Фуко, *Аномалните*, 181.

процъфтяващи във Франция, а оттам и в Белгия, Германия и други европейски страни. Понятието „дегенерация“ / „израждане“ се изработва като медицински термин около средата на XIX в. от френския психиатър Бенедикт Огюстин Морел и се доразвива от други психиатри, като Валентин Манян, Вилхелм Грийзингер, Рихард фон Крафт-Ебинг и др.¹⁹ Дегенерацията протича като наследствен процес на постъпателен регрес на човешкото от определен нормален тип. През 60-те години на XIX в. *la folie morale* се инкорпорира в теорията на Морел.

Постепенно употребите на понятието „израждане“ надхвърлят обясненията на психиатричните феномени и проникват в други социални и естествени науки, в евгениката, в художествената и популярната култура. Като огледален ефект от преобръщането на еволюционистко-прогресистките схеми концептът „дегенерация“ се превръща в еластична дискурсивна матрица. Факторите на израждане образуват дълъг списък: нервни разстройства, сексуални девиации, алкохолизъм, венерически болести, престъпни склонности, бедност, модернистично изкуство и пр., и пр. Всички тези „социални злини“ се диагностицират като симптоми на упадъчната модерна култура. Нещо повече, причините и резултатите на израждането са взаимозаменяеми, доколкото концепцията за дегенерация се основава на неоламаркианската теория за наследяване на придобитите в хода на социалното живеене характеристики. Теорията на дегенерацията се превръща в „пункт на артикулирането между дисциплинарното и регулиращото, между тялото и населението“.²⁰ Така и моралната лудост като елемент от „фантастичното тяло на аномалиите“,²¹ може да се проявява като индивидуална, но и като колективна форма на непорядъчност.

Премахването на научната бариера между лудостта и перверзията отприщва терминологичните вариации, редакции и надграждания спрямо понятието на Причард, както следва: „морална мания“ (Исак Рей, 1871), „морална имбецилност“ (Едуард Спицка, 1887), „психопатична малоценност“ (Юлиус Кох, 1891), „психопат“ (Хърви Чекли, 1941), „морално дефективен“ (Джон Баулби, 1949), за да се стигне до съвременния „социопат“, страдащ от „диссоциално личностово разстройство“.²² „Морална лудост“ е понятие на XIX и ранния XX век, чието съдържание постепенно бива реинвестирано в други формулировки на аномалното.

¹⁹ Richard Wetzell, *Inventing the Criminal*, 48.

²⁰ Мишел Фуко, *Трябва да защитаваме обществото*, прев. Евгения Грекова. София: ЛИК, 2003, 285.

²¹ Мишел Фуко, *Аномалните*, 2002, 361.

²² David McCallum, “Criminality and the Human Sciences”, *Foucault, Health and Medicine*, ed. Alan Petersen and Robin Bunton. Abingdon: Routledge, 1987, 61.

Морално-лудите: индивидуални персонажи от медицинската и съдебнопсихиатричната практика

Маркираното дотук поле от възможни значения на моралните разстройства позволява по-нататък в него да се очертае конкретен релеф, зададен от специфичните употреби на тези значения от български психиатри, медици и юристи.

В българската научна и научно-популярна литература от края на XIX и началото на XX век „моралната лудост“ се обсъжда като медико-психиатричен проблем; като причина за „намалена вменяемост“ и дори за невменяемост на извършителите на престъпление поради органично фундирана непълноценност на моралния живот.²³ Нормативна препратка към концепцията за морална лудост се съдържа в чл. 3 от Правилника за отгледване на душевноболните.²⁴ Според него за душевноболни се считат „всичките лица, които вследствие на една ненормална психическа организация, без да представят даже някое тежко повреждане на разсъдъка, показват импулсивни и болезнени наклонности или пък значителни нравствени недостатъци“.

Значението на тази легална дефиниция се прояснява в контекста на разбирането за „морална лудост“, споделяно от Стефан Данаджиев – един от основателите на психоневрологията в България²⁵ и съавтор на цитирания Правилник.²⁶ За Данаджиев „[п]оставянето на диагнозата „морална лудост“ съставя една от най-трудните задачи на психиатра (sic!)“.²⁷ Без да отрича психическото съдържание на понятието, Данаджиев го третира по-скоро като симптом на различни психически заболявания, а не като самостоятелна болест, доколкото се придружава винаги от интелектуални дефекти в по-

²³ Вж. Илия Савов Бобчев, „Нравствена побърканост“, *Юридически преглед* 16 (1893), 756-759; „Бележки на Н. Ников по реферата за морално лудия“, *Списание на юридическото дружество* 4 – 5 (1901), 196-200, 240-244; „Бележки на д-р Данаджиев към реферата за морално-лудия“, *Юридически преглед*, (1901), 245; „Бележки от д-р Д. Минков в „Юр. Дружество“ (на 29 октомври) по реферата за морално-лудия“, *Юридически преглед* 9 (1901), 493-494, Димитър Пасманик, „Изводи из „Съдебна медицина. Съдебна психопатология“, *Юридически преглед* 7, (1899), 568 и сл.; Стефан Данаджиев, *Невменяемостта в нашия наказателен закон (илюстрирана чрез 136 съдебно-психиатрически изследвания)*. София: Воен.-изд. фонд, 1922, 12; и др.

²⁴ Обнародван в „Държавен вестник“, № 15 от 21.01.1905 г.

²⁵ Стефан Данаджиев (1866 – 1943 г.) завършва медицина (1893 г.) и специализира психиатрия във Виена (1893-1894), а в периода между 1901 и 1924 г. е завеждащ нервнопсихиатричното отделение към Университетската (Александровска) болница. Вж. Иван Петровски, *Съвременното българско здравеопазване от 1877 г. до наши дни*. София: ИК „ДНК“, 2001, 299-300.

²⁶ Вж. *Известия на Гражданската санитарна дирекция* 3 (1903).

²⁷ „Бележки на д-р Данаджиев“, 245.

малка или в по-голяма степен.²⁸ И все пак той посочва, че в научната литература има един описан случай на морална лудост без съпътстващо увреждане на умствените способности.²⁹

Моралната болезненост отключва „зверските инстинкти“, а когато „достигне своя апогей, субектът струва вече престъпление“³⁰ в отсъствието на „всяко чувство на човешина“.³¹ Възможно е обаче „нравственото умопобъркване“ според термина, използван от юриста Никола Ников, да описва по-общо „ексцентрици, оригинали, хора вънбшествени“. Това са индивиди, чийто характер и принципи са „пълни с аномалии“, с една дума – „нехранимайковци, казано по български“.³² Така, макар моралната лудост да се счита за тежко увреждане на мозъка, което притежават криминалните чудовища, тя съдържа латентната възможност да обозначава маргинално поведение изобщо, което не може да бъде обяснено с нарушения в „разумението“.

Като илюстрация за съдебнопсихиатричното овладяване на болестната аморалност в престъпните ѝ изражения може да послужи казусът на т.нар. „кумаришки убиец“ – Здравко Младенов, от 1930-те години, който получава голям медиен и обществен резонанс. По морално-психическото здраве на Здравко Младенов се произнася и Стефан Данаджиев като експертен критик на постановената по делото съдебнопсихиатрична експертиза.³³ Данаджиев определя престъплението на З. Младенов от Кумарица като изключителен и дори единствен случай в криминалната ни литература, в който индивид с нормален разсъдък извършва такива „грозни престъпления“, които „не спадат никак в обикновения кръг на действия на нормалния човек“.³⁴ Здравко Младенов е семеен мъж на средна възраст, баща на две деца, с редовен интелект и занаят, с предишни осъждания, но и с орден за военна храброст, който след кръчмарска свада извършва серия от последователни убийства и опити за

²⁸ Тази позиция се доближава до схващания като това на известния психиатър Рихард фон Крафт-Ебинг за моралната лудост като патологично състояние на моралното чувство с минимални, но все пак налични интелектуални увреждания, доколкото самото чувство се концептуализира и като интелектуална способност за разбиране на морала. В този смисъл за Крафт-Ебинг моралната лудост не е самостоятелно психично разстройство (вж. по-подробно Jan Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, 200-201).

²⁹ Става въпрос за христоматийния случай на т.нар. пациент Е., подложен на обсъждане от швейцарския психиатър Ойген Блойлер през 1890-те години. Вж. Felix Schirmann, “Badness, Madness and the Brain – the Late 19th Century Controversy on Immoral Persons and Their Malfunctioning Brains”. *History of the Human Sciences*, vol. 26 (2013), 39-40.

³⁰ Илия Савов Бобчев, „Нравствена побърканост“, 758.

³¹ Стефан Данаджиев, *Делото Здравко Младенов от Кумарица*. София: Придворна печатница, 1935 (отпечатък от Списание на БАН, кн. LI).

³² Никола Ников, *Ръководство по общата част на българския наказателен закон*. София: Ив. Г. Говедаров и сие, 1898, 88.

³³ Вж. Стефан Данаджиев, *Делото Здравко Младенов*.

³⁴ Пак там, 70.

убийства на съселяни, роднини, включително братовите си деца и старец – чрез посичане с брадва, намушкване с нож, удари с бастун и стрелба. Според данните на назначената от Софийския окръжен съд през 1931 г. експертиза освидетелстваният обвиняем не показва особени дегенеративни физически белези, ако не се брои „сравнителната изпъкналост на костния релеф около очите и широчината на бицигоматичния диаметър“.³⁵ Липсват данни и за наследствена обремененост, без тя да може да се изключи, както и за някаква конкретна душевна болест. Констатира се обаче „зъл и раздразнителен характер“, въз основа на чийто анализ вещото лице по делото заключава: налице е „вродено притъпление на нравственото чувство, тъй наречената морална изроденост (Moral Insanity)“.³⁶ Детайлизацията на диагнозата е издържана в духа на класическото определение на Причард, но преводът на „insanity“ като „изроденост“ свидетелства за известна терминологична еkleктика. Нещо повече, според вещото лице констатираният вроден душевен недъг не изключва наказателната отговорност на обвиняемия, защото той съзнава наказуемостта на деянието. Диагнозата е валидирана чрез препратка към италианската криминалноантропологична школа, която признава морално-лудите за „вродени непоправими престъпници“. Оттук и призивът за „дефинитивното им обезвреждане“. Парадоксално, душевната патология не отменя юридическата отговорност в съюза между психиатрична и наказателна власт.

Данаджиев обаче не приема изложената експертна позиция и решението на съда, който обявява кумаришкия убиец за вменяем и го осъжда на смърт чрез обесване. Крепелин, Ашафенбург, Крамер, Делбрюк и пр. са приведени като съвременни авторитети, в съгласие с които може да се приеме, че вродената липса или недостатъчност на морални чувства не представляват самостоятелно заболяване, освен в пренебрежим брой изключително редки случаи. Същевременно отрицанието на самостоятелна нозологична единица „морална лудост“ не означава, че на моралния дефицит е отказано биологично определение – той просто се модифицира като симптом на „обща психическа недостатъчност“, придружаващ редица психози и неврози. Вместо да се локализира на определено (ако и неуточнено) място в мозъка, с чието увреждане да може да се свърже и отделно заболяване, генезисът на морала се отнася вече към „комбиниран асоциативен процес“, който протича с „общото съдействие на цялата мозъчна кора“. А моралните, правните и религиозните представи и чувства, израснали на тази органична почва, се дефинират като най-висш продукт на асоциативната

³⁵ Пак там, 81.

³⁶ Пак там, 81-82.

способност на човешкия мозък.³⁷ Затова и етиологията и признаците на моралните и интелектуалните отклонения неизбежно се преплитат.

Като същински следовател психиатърът анализира всяко от свидетелските показания, за да обоснове чрез съвкупната им преценка съответно коригираната диагноза. Самият начин на извършване на престъпленията (по „свиреп и безчовечен начин“, посред бял ден, пред много свидетели) и липсата на достатъчно здрава (нормална) мотивация за тях се третира като медицински симптоми на вероятна психоневроза.

За да се произнесе върху рационалността/нормалността на престъпния мотив като интелигибелен принцип на престъплението, психиатърът е въведен в ранг на „съдия във всички човешки неща“,³⁸ извършващ разследване на морално-психологическата природа и качество на престъпните субекти. В анализа на Данаджиев Здравко от Кумарица е белязан като вероятно „епилептичен характер“, с изменено съзнание, който пребивава в „хронично афективно състояние“. То е отключено под въздействието на алкохола, към който проявява интолеранс, както и от удари по главата.³⁹ Моделът на епилепсията като освобождаване на двигателните и ментални автоматизми⁴⁰ указва на занижени или липсващи съпротивителни механизми спрямо низшите инстинктивни инстанции. В крайна сметка, обяснението на Данаджиев не е толкова далече от концепцията за морална лудост, колкото претендира – дори за самия Ломброзо моралната лудост, а и „вроденото“ престъпление може да се разглеждат като форма на „скрита епилепсия“.⁴¹

Тази диагноза според Данаджиев изключва смъртното наказание, което в случая съдът налага под натиска на общественото мнение и в синхрон с експертизата по делото. Призивът за хуманност на нейния критик обаче се съчетава с убеждението му, че подобни престъпници трябва задължително да бъдат социално изолирани до живот – било то в затвор, или в „приют-затвор“. За по-голяма убедителност той подчертава, че за мнозина от криминалните субекти тази форма на социална профилактика е дори по-тежко наказание от смъртното,⁴² с което психиатричният хуманизъм е поставен под

³⁷ Пак там, 86-87.

³⁸ Стефан Данаджиев, *Принципите на психическата хигиена*. София: Художник, 1935, 109.

³⁹ Пак там, 92-101.

⁴⁰ Мишел Фуко, *Аномалните*, 154.

⁴¹ Ian Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, 202; Mary Gibson and Nicole Hahn Rafter, “Editor’s Introduction”, Cesare Lombroso, *Criminal Man*, trans. Mary Gibson and Nicole Hahn Rafter. Durham and London: Duke University Press, 2006, 11.

⁴² В подкрепа на възгледите си Данаджиев се позовава на френски и белгийски закон от началото на 1930-те.

въпрос. Когато опасността е психиатричен код, който задейства институционална реакция, психиатричната болница може да функционира като изправително заведение и обратно, с което институтът на невменяемостта до голяма степен се обезсмисля.

В края на XIX и началото на XX в. в България започва да се установява един „медицински модел на социална защита“,⁴³ който постепенно разширява влиянието си. Той координира значенията на термините, включени в нов „двупосочен“ правно-психиатричен „речник на отговорността“.⁴⁴ В междувоенния период, когато стратегиите за борба с престъпността и други форми на „социална патология“ се втвърдяват, психиатри и правници търсят компромиси между юридическа отговорност и социална превенция; между ценността на индивидуалната свободна воля и значимостта на колективната охрана; между невменяемия и опасния индивид; както и между наказания и „осигурителни мерки“.

Така и „разпръсването“ на знаците на морална лудост по веригата на израждането и преливането на клиничното ѝ съдържание във форми на общ психичен дефицит и анормални състояния на характера („епилептичен“ и „зъл“), не отслабва, а усилва и концентрира психиатричната власт. „Удвояването“ ѝ в институционални формули на лечебното заведение като карцер, както и посвещаването на общественото мнение в ползата от тях затвърждават ефектите на псевдотерапевтична мимикрия на психиатричното знание.

Колективни образи на „недоразвитостта“: „И действително, кой може да каже, че бай Ганю не е морално тъпоумен човек?“⁴⁵

Моралното (пре)възпитание на публиката, санкционирано от научната висота на психиатрията, е ключов момент и в две статии на д-р Теодосий Витанов,⁴⁶ озаглавени съответно „Нравствено умопобъркване“ (1896) и „Морално тъпоумие“ (1922)⁴⁷. Макар

⁴³ Robert Nye, *Crime, Madness & Politics in Modern France: The Medical Concept of National Decline*. Princeton: Princeton UP, 1984, 255.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Теодосий Витанов, „Нравствено умопобъркване (folie moral, moral insanity, moralisches Irresein)“, *Медицинска беседа* 7/8 (1896), 404-420.

⁴⁶ Теодосий Витанов (1861 – 1930 г.) учи медицина в Киевския университет (1884 – 1890 г.). Работи като лекар в болницата във Видин. Популяризатор на медицинското знание в здравно-просветните издания „Медицинска беседа“ (1894 – 1912 г.) и „Здравна просвета“ (1922 – 1935 г.), на които е главен редактор. Застъпник за разпространение на социалната хигиена и предпазната медицина. Вж. Christian Promitzer, „Degeneration, Darwinism and the Development of Eugenics in Bulgaria (1890 – 1929)“, *East Central Europe Journal* 38 (2011), 46.

⁴⁷ Теодосий Витанов, „Нравствено умопобъркване“; „Морално тъпоумие“, *Здравна просвета* № 14 от 15.09.1922, 1-2; № 15 от 22.09.1922, 1-2; № 16 от 29.09.1922, 1-2; № 17 от 6.10.1922, 2-3.

и отпечатани с разлика от 27 години в популярно-медицински вестници, публикациите са идентични в основното си съдържание, като по-късната съдържа малки, но съществени добавки. Това, което се диагностицира с тях, е не само заболяването на отделни девиантни индивиди, а на целокупния български народ и неговия политически и културен елит в края на XIX в. и през междувоенния период на фона на световната „морална лудост“. Накратко, статиите демонстрират инвазията на медицинското въображение в публичността като инструмент за национална морална политика.

Носещата теоретична конструкция на Витанов е социалдарвинистка, представяща морала в термините на Х. Спенсър като мозъчни отпечатьци на организиран и подлежащ на еволюция опит. В духа на „локализационната доктрина“ на моралното чувство⁴⁸ авторът разяснява на широката си читателска публика, че то „си има определено място в нашия мозък, определен център (колония от клетки, които имат само едно физиологично назначение), който управлява това чувство“. Когато нечий морален/мозъчен център е „развален“ или липсва напълно, неговият носител е в това отношение „умопобъркан“/ „тъпоумен“ (Витанов си служи непринудено и с деривати на Причардовото понятие). Цивилизационната история изобилства от примери на подобни морално луди политически лидери – от Нерон, Калигула и Клавдий, през Марат и Робеспьер, до „Ленин и Троцки с тяхната тъпоумна компания, които надминаха старите си колеги“.

Това обаче, което важи за развитието на индивидуалните мозъци, важи и за мозъка на нацията, включително българската („нашия мозък“). Витанов изглежда да си го представя като сбор от мозъците на индивидите – членове на народния организъм, затова и си служи ту с единствено, ту с множествено число, определяйки националните мозъчни и морални характеристики. Колективизацията на моралната лудост произтича от поставянето ѝ в прогресистка и неоламаркианска перспектива – за да се появят морално луди в една нация, мозъците на нейните представители трябва все пак да са се развили поне дотолкова, че да са се зародили в тях центровете на морала („принципите на морала да са станали органическа придобивка в мозъците на тази нация“).

От това поэтапно развитие на националните мозъци естествено следва и различната им степен на морално развитие – Витанов е категоричен, че българският народ като „вчерашен роб на дивия азиатец“ разполага с морален център „в сравнително ниска степен на своето развитие“, затова и неговите морално луди не са като европейските. „На високо-културния европейец, ако по злощастие му е нарушен

⁴⁸ Вж. Jan Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, xii.

моралният център, то другите му високи душевни способности затъмняват това нарушение, щото в резултат се получава бележита личност“. Лишени от морални скрупули, подобни изтъкнати морално-луди нерядко са способни на социално-прогресивни реформи, за разлика от „тъпоумните по всички клонове на живота“ у нас – които не са нищо повече от престъпници, разбойници и измамници по цялата социална стълбица. С други думи, българският морално луд (народ) представя по-примитивни и следователно по-тежки форми на болестта.

Витанов поставя психиатричното клеймо и върху родни социално-патологични типове. За целта литературни персонажи на Вазов, Алеко Константинов и Елин Пелин са „дорисувани“ със специалните ефекти на медицинската фикция, която да обоснове осъдителна присъда върху съвременната „епоха – кърмачка на велики люде“ като „епоха на морално тъпоумните“: „нашата хубава България е препълнена с бай Ганювци, Гороломовци – морално тъпоумни и морално луди хора (...) байганювщината и гороломовщината е царувала, царува и ще царува за дълго време още в нашата татковина“.

Анамнезата на боледуващото отечество е снета с помощта на литературни препращания – от нравствено уродливия Стоян от разказа „Син“ на Елин Пелин, който се превръща в морален убиец на баща си (а с това и на селско-патриархалната чистота), до моралната несъстоятелност и перверзия на псевдо-учения доктор Джан-Джан (с прототипа му д-р К. Кръстев), който в бълнуванията на болното си его въобразява собственото си убийство от неблагодарния „прозаичен народ“.⁴⁹ Но доктор Витанов допълва моралната физиономия на родната действителност с примери и от актуалната социално-политическа действителност, чиито мрачни краски се съгъстват в статията от 1922 г.: „[Т]ъпоумния и морално лудия българин убива баща си, бабалъка си, брата си, сестра си, чича си и даже майка си за пари. Моралната лудост се изостря особено като състояние на чинителите на двете национални катастрофи, както и на следовниците на комунистически и анархистки идеологии, което налага и спешна терапия, за да не се озове Отечеството в пропастта на трета и „последна“ катастрофа. Така въпреки кризисното състояние на колективното морално здраве, то може да се стабилизира, ако се ускори моралното развитие на „българския мозък“, чийто морален център все пак може да различава доброто от злото. За целта е необходимо да се преодолее култът към „природното българско тъпоумие“, вината за който е вменена преди всичко на интелигенцията, „притъпяваща“ и без друго недоразвитите морални

⁴⁹ Изразът е на Вазов.

чувства на народа. Спасителното лекарство, което д-р Витанов предписва, е изострянето им чрез социална програма за морално обществено превъзпитание. В първия текст, посветен на нравственото умопобъркване, тя се свежда до предимно до откриване на кръжоци, чиито членове да поемат тържествено обещание, че ще бъдат морални във всяко отношение, а от тези дружества да израстне партия на морала (по Вазовски). Така ако „главните гороломовци“ бъдат социално делигитимирани, и „второстепенните“ биха станали по-порядъчни и биха се вслушали в пробудената си съвест. Идеологическият наивитет на тази стратегия за обществена терапия преминава в допълнения ѝ вариант от 1922 г. в мощен морализаторски патос, охранващ широкомащабна политическа визия. В нея са ангажирани държавни и обществени институции като агенти на моралното заздравяване – от училищата до казармата, от обществените дружества и клубове до политическите партии. Всички те трябва да дисциплинират индивидуалните воли в изпълнение на общия морален дълг, да изрязват морално-нездравите членове от обществените тела и да вливат всички сили за прогреса на моралния център на нацията. Така „моралната лудост“ е разгърната като амбициозна метафора не само на извънредното престъпление, но и на всяка политически неприемлива аномалност. И се превръща в обект на медико-психиатричен проект за социално инженерство и морална нормализация на равнище „народ“.

Важно е да се отбележи, че макар и да посочва разбирането на Крафт-Ебинг за аморализма като проява на душевно израждане, в логиката на Витанов лудостта на неморалните не изразява „остатъчната стойност“ на прогреса в психологически термини, а неговия недостиг; тя е симптом на недоразвитост, не на упадък. Може би и затова образът на цивилизована Европа запазва позитивните си конотации и продължава да служи като непостижим нормативен образец, без да се накърнява от деформациите и уродливостите на модерния декаданс.

Заклучение

Натоварването на поведенчески разстройства с „природните“ стойности на телесно, най-често мозъчно увреждане се осъществява чрез пренос на биологични върху обществени норми. Екстремните нарушения в моралната биоконституция на човешкото скандализират самата му природа – свеждайки я било до чудовищен израз на морален атавизъм, било до упадъчна форма на морално израждане. Доколкото моралната способност се третира като висш еволюционен продукт, липсата ѝ у морално

лудите ги декласира като низши представители на човешкия вид, обладани от животинските им инстинкти. Същевременно леките форми на нравствена уродливост, подчинени психиатрично на някои общи биологични принципи, които детерминират и нечовешките/безчовечните престъпления, позволяват „пре-стъпването“ на чудовищното в сферата на „делничната“, „обикновена“ човешка аномалност. Така аномалното проблематизира границата между човешко и нечовешко.

Агенти на медико-психиатричния дискурс и у нас заявяват в публичността претенцията за социална хигиена спрямо всевъзможни морални аномалии: от убийствените деяния в отсъствие на „естествено“ морално чувство, през радикални фигури на политическата катастрофа и политическия враг, до „обикновената“ неприемливост на културното различие и ексцентричността (в образите на декадентстващата интелигенция). Присъствието на понятието „морална лудост“ и концептуалните ѝ варианти в професионални дискусии, експертни практики и нормативни регулации на психиатричната власт от края на XIX век насетне показва стремеж за синхронизация с развитието на западния психиатричен дискурс. Както показва казусът на Здравко от Кумарица, потенциалът за психиатризиране на криминалната опасност в алтернативни форми на „наказателна терапия“ не упражнява достатъчно влияние върху наказателните политики. Същевременно съдебнопсихиатричният, а и научно-популярният дискурс върху моралната уродливост демонстрират, че през 1920-те и 1930-те години в обращение продължават да бъдат късните „рецидиви“ на понятието „морална лудост“, което в Европа започва да излиза от научна мода след 1900 г.⁵⁰ Самата концепция за болестно разстройство на моралните чувства обаче не губи своята виталност не само в българските, но и в западните рефлексии върху аномалната душевност.

Адаптирайки се към особеностите на социокултурната среда в България, концепцията за морално умоповреждане получава специфични колективистки определения. Те се оформят в употребите ѝ за (ре)конструиране и морална профилактика на колективни идентичности: на политическия елит, на интелигенцията, и над всичко – на народа като пределно „етнонимично означение на хуманното“.⁵¹ В анализирания текстове моралното „умопобъркване“ се раздвоява между

⁵⁰ Вж. Jan Verplaetse, *Localizing the Moral Sense*, 203, 208. Авторът посочва оформящото се около 1900 г. разбиране, по-специално сред германските психиатри, за научна отживялост на конотацията „морален“ в концепцията за морална лудост. Утвърждаването на етическата интерпретация на моралната лудост Verplaetse отнася към периода 1880 – 1910 г.

⁵¹ Иван Еленков, *Родно и дясно: Принос към историята на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни*. София: Лик, 1998, 20.

определенията на израждането и недоразвитостта. Тази амбивалентност може да се интерпретира в културноисторическия контекст на българската модернизация, в който „моралната лудост“ означава сблъсък и стремеж за примиряване между прогресистките ориентации и техните огледални рефлексии – дегенерационните визии. Оттук и тенденцията моралната лудост да се мисли повече като „болест на растежа“ в дух на умерен оптимизъм, вместо фаталистично – като симптом на неотвратимо национално страдание и колективна стигма. Кое не пречи на индивидуално ниво непоправимите престъпни чудовища да бъдат дисквалифицирани и „дефинитивно обезвредени“.

Опасността на аномалните за общественото и националното здраве представлява унифициращият код, който задейства системата за биополитическа охрана. В изследвания период тази система е в процес на конституиране – тя е повече проект, отколкото реално функциониране. Но тъкмо органичните кодове, насложени върху фигурите на социална опасност, и тяхното популяризиране „заздравяват“ самите медико-психиатрични проекти за нормализиране на отклоняващото се поведение.

Библиография:

„Бележки на д-р Данаджиев към реферата за морално-лудия“, *Юридически преглед*, (1901), 245-250.

„Бележки на Н. Ников по реферата за морално лудия“, *Списание на юридическото дружество* 4 – 5 (1901), 196-200, 240-244.

„Бележки от д-р Д. Минков в „Юр. Дружество“ (на 29 октомври) по реферата за морално-лудия“, *Юридически преглед* 9 (1901), 493-494.

Бобчев, Илия Савов. „Нравствена побърканост“, *Юридически преглед* 16 (1893), 756-759.

Витанов, Теодосий. „Нравствено умопобъркване (folie moral, moral insanity, moralisches Irresein)“, *Медицинска беседа* 7/8 (1896), 404-420.

Витанов, Теодосий. „Нравствено умопобъркване“; „Морално тъпоумие“, *Здравна просвета* № 14 от 15.09.1922, 1-2; № 15 от 22.09.1922, 1-2; № 16 от 29.09.1922, 1-2; № 17 от 6.10.1922, 2-3.

Данаджиев, Стефан. *Невменяемостта в нашия наказателен закон (илюстрирана чрез 136 съдебно-психиатрически изследвания)*. София: Воен.-изд. фонд, 1922.

Данаджиев, Стефан. *Делото Здравко Младенов от Кумарица*. София: Придворна печатница, 1935 (отпечатък от Списание на БАН, кн. LI).

Данаджиев, Стефан. *Принципите на психическата хигиена*. София: Художник, 1935.

Еленков, Иван. *Родно и дясно: Принос към историята на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни*. София: Лик, 1998.

Известия на Гражданската санитарна дирекция 3 (1903).

Ников, Никола. *Ръководство по общата част на българския наказателен закон*. София: Ив. Г. Говедаров и сие, 1898.

Пасманик, Димитър. „Изводи из „Съдебна медицина. Съдебна психопатология“, *Юридически преглед* 7, (1899), 562-574.

Петровски, Иван. *Съвременното българско здравеопазване от 1877 г. до наши дни*. София: ИК „ДНК“, 2001.

Правилник за отгледване на душевно-болните, обнародван в Обнародван в „Държавен вестник“, № 15 от 21.01.1905 г.

Фуко, Мишел. *Аномалните*, прев. Евгения Грекова. София: Лик, 2002, 136.

Фуко, Мишел. *Трябва да защитаваме обществото*, прев. Евгения Грекова. София: ЛИК, 2003.

Gibson, Mary and Nicole Hahn Rafter. “Editor’s Introduction”, Cesare Lombroso, *Criminal Man*, trans. Mary Gibson and Nicole Hahn Rafter. Durham and London: Duke University Press, 2006, 1-41.

Foucault, Michel. “The Politics of Health in the Eighteenth Century”, *The Foucault Reader*, ed. Paul Rabinow. London: Penguin Books, 1984.

McCallum, David. “Criminality and the Human Sciences”, *Foucault, Health and Medicine*, ed. Alan Petersen, and Robin Bunton. Abingdon: Routledge, 1987, 53-74.

Nye, Robert. *Crime, Madness & Politics in Modern France: The Medical Concept of National Decline*. Princeton: Princeton UP, 1984.

Prichard, James Cowles. *A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind*. Philadelphia: E. L. Carey & A. Hart, 1837.

Promitzer, Christian. “Degeneration, Darwinism and the Development of Eugenics in Bulgaria (1890 – 1929)”, *East Central Europe Journal* 38 (2011), 44-63.

Schirmann, Felix. “Badness, Madness and the Brain – the Late 19th Century Controversy on Immoral Persons and Their Malfunctioning Brains”, *History of the Human Sciences*, vol. 26 (2013), 33-50.

Social Medicine and Medical Sociology in the Twentieth Century, ed. Dorothy Porter. Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi, 1997.

Verplaetse, Jan. *Localizing the Moral Sense: Neuroscience and the Search for the Cerebral Seat of Morality, 1800-1930*. Dordrecht: Springer, 2009.

Wetzell, Richard. *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945*. Chapel Hill, NC: UNC Press, 2000, 30.